

JAJ!

Veszedelem, dúlás, siralom

B O R I I M R E

A *Halotti beszéddel* a XII. század végén, majd az 1244-ben Rogerius mester latin nyelvű *Siralmas ének a tatárjárásról* című szövegén át a régi magyar irodalom Mohács körüli időkben sűrűsödő szövegeinek fő üzenete a zokszó, a siralom, a panasz, a veszedelem felett érzett keserv – versben és prózában egyaránt. Központi műfaja tehát a siralmas krónika, illetve a „siralmas panasz”, ahogyan a XVII. században Zrínyi Miklós eszmei holdudvarában megfogalmazta az ismeretlen szerző politikai publicisztikának minősülő művében a magyarság gondjai felett tartott konzíliumok egyikében, hiszen nem pár évtizedről, hanem pár évszázadról van szó. Szalárdy János a XVII. század derekán találta meg *Siralmas magyar krónikáját* írva Medgyesi Pál nyomán le a *Jaj* szót és mesterien alkalmazta, miként Szakály Ferenc, a neves történétíró, Tarnóc Márton irodalomtörténeti tanulmányára támaszkodva jelezte azt, ami központi gondolata volt a Mohácsba torkolló, illetve a Moháccsal kezdődő új korszaknak. 1662-ben is, amikor Szalárdy János *Siralmas magyar krónikáját* írta, a jajszó éppen úgy időszerű volt, mint száz–százötven évvel azelőtt. Írta:

„Mostan vannak, jaj, azok az idők minékünk, melyekben szent Iraeneus mártír mondása szerint az élők a holtakra és a holtak az élökre valóban irigykedhetnek az ördögnek emberi nemzetséghez megkegyetlenült gonoszságáért és gyűlölségéért, ki mennyivel közelebb látja érkezni e világ végét és az ítélő bíró Jézus Krisztusnak utolsó eljöveteletét, annyiival inkább elméjének minden erejét kibocsájtja, csakhogy az eget a földdel és a földet az éggel összelegyítse, minden fegyelmet, tisz-

tességes erkölcsöt és a keresztyénségnek közönséges békességét és csendességét valamint s valahogy felháboríthassa.”

Aki egy Szalárdy János ellenében még boldogságról beszélhetett, az egy másik János, Thuróczy János volt. Szalárdy János szerint „De ó, jaj! Nincsen ám e világon semmi állandó és megmaradandó boldogság, mely változás nélkül állhatna: nincsen fejedelemség, birodalom, mely mindenkor egyenlőképpen folyó boldog szerencsés állapotával dicsekedhetnék.” Az utolsó írogató boldog ember a már említett Thuróczy János volt, akinek 1488-ban két ízben is megjelent (már nyomtatásban) *A magyarok krónikája* című latin nyelvű munkája. Szinte idillikusnak látszanak a körülmények, amelyekben krónikája íródott:

„Mivel ez utóbbi évek állandó nyugalma következtében magunk is nyugalmasan éltünk, valahányszor különböző rendű-rangú dolog került elénk, beszélgetés közben néha kellemes vitákba keveredtünk, többször meg vitatkozás közben kisebbfajta pörlekedések is felmerültek közöttünk, mivelhogy a magyar nemzet legrégebb történetéről különböző nézeteket vallunk, meg arról is, mely világrész szülte a magyarokat, és hogyan özönlöttek erre a vidékre, amelynek régen Pannónia volt a neve, most pedig éppen a magyarokról Magyarország” (Horváth János fordítása). Nem érdektelen tudni, hogy Drági Tamás, akinek Thuróczy János krónikáját dedikálta, bácsi udvarbíró, Bács megye alispánja, valamint Nándorfehérvár udvarbírája volt. A Drági Tamás emlegette békés időszakot, „víg életet” siratja majd Tinódi Lantos Sebestyén is a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* szóló „veszedeleménekében” 1541-ben:

*Siralom adaték sok rendbeli népnek,
Ki hírével lészön föld kerekségének,
Mert vége lön immár mi víg életünknek,
Ezt tevé fogsága kegyös vezérünknek . . .*

De ennek az idillikus irodalmias évtizednek csakhamar vége szakad, hiszen a XV. század utolsó évtizedében már vers beszél el Jaksics Demeter „veszedelmét” deákja, Gergely megfogalmazásában. Jaksics Demeter Mátyás király követeként járt a török szultánnál, és hazatérőben Szendrő-Szmederevó alatt Gazi Musztafa megtámadta és megölte 1487-ben. Inkább propaganda vers mint veszedelem-ének Szabatkai Mihály „cantiója” Beriszló Péter veszprémi püspökről 1515-ben, akinek egyik hadi vállalkozását nem koronázta siker.

Az új század nyitánya 1510 januárjában játszódott le a Nándorfehérvár és Szendrő közötti területen, ahol Török Imrét, Fehérvár bánját a török megveri, majd az év augusztusában nagy pestisjárvány gyorsítja a pusztulást. Bakócz Tamás pedig 1512-ben már azért tartózkodott Rómában, hogy megnyerje a bíborosi testület rokonszenvét, s 1513-ban már minden eszközt igénybe vett, hogy II. Gyula pápa halála után őt ültessék a pápai trónra, de hiába a fény, a pompa, a sok elköltött pénz, nem ő lesz a pápa. Az új pápa, X. Leó, mintegy kárpótlásként a török elleni keresztes háború vezetésével bízta meg, s az volt a feladata, hogy hazatérve kihirdesse a harcba hívó pápai bullát. Ezt tette 1514. április 16-án. A Verancsics Antal használatára készült *Memoria rerum* (Dolgok emlékezete) ezt így kommentálta: „Vigre szígyensígre nem tudá Rómábul kijünni, hanem keresztet hozá ki Magyarországnak nagy romlására, nagy sok ezer ember halálára lön.” Valójában az „élet kapuja” (ahogyan 1920-ban, Herczeg Ferenc a megjelenés körülményeire is asszociáló történelmi regényének címe mondja) csukódott be nem Bakócz Tamás, hanem Magyarország fejlődése előtt. Az akkor már állandóan napirenden levő törökkérdés megoldását kellett volna a Bakócz Tamásra bízott pápai bullának elérnie. Az 1514-es évről szólva a *Memoria rerum* kommentárja így fogalmaz: „Ez esztendőben Tamás érsek szent Gyergy nap táján kihozá az keresztet és kiáltatá nagy búcséval, hogy valaki felvenné, az hadban meghalna, kintől bíntől megódoztatnék.” S amilyen felemás volt az ő Rómában időzésének a jutalma, ugyanolyan felemás megoldás volt Székely György szendrői vitézkedésének jutalmaként vezérré való kinevezése. Nem ígért szerencsét a csillagok állása: Bakócz Tamás sikertelen római kalandjával sok ellenséget szerzett magának, s mert a nemesség nem mozdult (mint majd oly vonakodva indul Mohács alá is), felöltik a gondolat, hogy a jobbagyságot kell harcba vinni. Talán felrémlett még 1456 júliusának hősi eseménye, amikor Hunyadi János a Kapisztrán János vezette paraszthadak hathatós segítségével futamítja meg a Nándorfehérvárt ostromló török sereget. A had zöme (Kapisztrán János szavai szerint) „parasztokból, kézművesekből, szegény emberekből, falusi papokból, deákokból” állt. Ugyanilyen népség indult 1514-ben a kereszt jelével is, de nem Szalánkeménre, s onnan Nándorfehérvár alá, hanem az urak ellen. Bakóczék azonban már nem tudták, amit Hunyadi János és Kapisztrán János még tudott, hogy (ismét Kapisztrán János szavait idézem) „óvatosan és bölcsen kell a keresztessékekkel bánni”, akik vagy 18 000-en, mint olvassuk, „oly vígan, örvendezve és oly tüzes

lélekkel jöttek, mintha lakodalomba sietnének”, úgy indultak a harcba. S ha nincs Kapisztrán diplomáciai ügyessége, már 1456 júliusában lejátszódik, ami 1514-ben játszódott le. A modern magyar történetírás szerint Hunyadi János, hogy megelőzze a kitörni készülő parasztlázadást, a győzelem után nyomban feloszlatta a paraszthadakat. Ami tehát 1514-ben lejátszódott, azt Hunyadi Jánosnak sikerült a paraszthadak feloszlátásával megelőznie: „Ez a Székely Gyergy felvivé az keresztet, Pestből kiindula, jüve Szegeddé, és kezde nagy sok keresztéseket, hajdúkat, latrokat hozája gyűjteni, és a szegedieket mellí felvenni, minden urat, vitézlő népet kezde nyársra vonatni, öletni.” A *Memoria rerum* felsorolja az urak veszedelmét, azután a parasztok kegyetlen bűnhődésének a részleteit sorolja. „Számatalan sok nemes népet karóra vonata, és nemes lejánokat, asszonyokat szeplőssítének, kiknek morhájokban mind zsákmánt tevének, úgy hozton minínek Temesvár alá.” Útközben Csáky Miklós csanádi püspököt „az karóra vonata, az lábaival fel, az fejével alá”. A *Memoria rerum* különösen a délvidéki események előszámlálásában részletes és informatív, a szemtanú hitelességére hivatkozó: „Meges egy kevés helyen az rácok dolgát hozom elé, kit tikegyelmetek meg-higyen, kit én jó részét ez dolognak szememmel láttam.” A részletező előadás hét kereszties vezér és csapata tetteiről beszél, s ezek közül több délvidéki eseményeket tartalmaz – mind vérgőzös eseményről valló, mintha karóba húzottak erdejében bolyongna a mai olvasó. Kegyetlenek voltak az urak, kegyetlenkedtek a keresztiesek, s azok a Szerémségben élő szerbek, akik egy része a paraszthadakat erősítette, másik részük a magyar nemességet szolgálta – de mind dúlt, rabolt, gyilkolt, gyújtogattott. Néha az a benyomása az olvasónak, hogy a *Memoria rerum* írója feltűnően sokat foglalkozott a szerbek tetteivel, akik a parasztok és az urak leszámolását a maguk céljaira használták volna fel. Külön s részletesen esik szó a szerémségi Borbás papról, aki Szalánkementől Péterváradiig nyomul, ott átkel a Dunán, és „kezdé az nemes népet igin vágatni és karóra vonatni”, majd Nándorfehérvár királyi őrsége „az deszpotáné (ti. Brankovics János özvegyéről, Jaksity Ilonáról van szó) népét Szerénből, az rácokat felvivik . . . és kezdik az rácok mind az egész Bács-megyét, Bodrog vármegyét égetni, mert az szegénség, ki fíltiben, ki penig szabad akarat szerént mind keresztessí lött vala.” Borbás pap Szent Lőrincbe szorult, Bodrog vármegyébe, ahol az üldöző szerb csapatok felgyújtották a várat: „Hol, csak az Isten mondhatná számát mennyi ezer lelket ölínek, kiket szénnel megégetínek. És az Borbás papot,

keresztes hadnagyot az egyház tornyárúl fekteték alá, mikor immár még az ruhája is égne, az ő érdeme szerént megölek.” A Bács várát ostromló Pogán Benedek keresztesei ellen is a szerbeket indítják támadásba: „Kiket az rácok magyarokkal egyetemben mind levágának, Ders Fél-egyház között, úgy annyira, hogy egy testről másokra hághattál vóna.” Részletes előadásban ismerjük meg Nagy Antal keresztes vezér történetét is, aki Bács és Bodrog megyéket dúlta, égette fel, többek között Futakot, Török Imre birtokát, s ott mindent elpusztított. Ő az, aki majd innen átkel a Tiszán, Perleknél (Perleznél) táborozik le, vesztére, mert serege átpártol a „király hitire”. Könnyű volt Nagy Antalt azután elfogni. Előbb Nándorfehérvárra vitték, majd Budára szállították, ahol „László király négyvágata ugyan ott Budán”.

Dózsa Györgyről kevés szó esik: vezérré való kinevezése, Apátfalvánál Csáky Miklós püspök karóra húzása, Nagylak megvétele, majd a Temesvár alatt történtek – a kezdeti sikerek után a várba szorult nemesek nevében Báthory István, a temesvári ispán hívására Zápolya János érkezik seregével és (lakonikus előadásban) „ott Székely Gyergyet megveri, megfogá az öccsivel igyetemben, kit osztán ugyan öelőtte levágattata”. „A Székely Gyergynek – írja a *Memoria rerum* – egy fát ásata fel, az mellé egy szezel (alias sillyaszék) tette. Az Székely Gyergynek övig ruháját lebocsátatá, az székhez, az fához ketezetté. Az ő vitézivel toborzok táncot (alias hajdótáncot) jártata, minden kerülisen a Székely Gyergynek testét harapnak vala. Mely pedig nem akarta harapnia, kit megismertek, ha szája vírtó veres vót vagy nem vót, azt azon helen levágotott. Vígire a testet megítették nemcsak hajdúkkal de egyebekkel is. Eznekutána az János vajda egy tizes vaskoronát hozata elí. Azt a Székely Gyergynek két fogó között az fejiben títeti és vele őtet megkoronázá. Mind enyi kínban ez a Székely Gyergy egyet sem jajdula.” Azután Zápolya János lefejeztette, és fejét Szegedre küldte. A bosszú rettenetes lehetett, mert például a Bács vármegyei Kenderesy András tüzes vaskeresztet nyomtatott jobbágyai homlokára.

Feltűnő, hogy Dózsa György nevezetes ceglédi beszédét a *Memoria rerum* nem emlegeti. Szövegének három prózai és egy verses változata maradt fenn, de mind latin nyelvű, és csak gondolatmenetükben egyező variánsot őriznek. A beszédváltozatok közül a dubrovniki, Budán s még Bácsott is megfordult Ludovicus Tubero (horvát nevén Crijević) tartalmilag hűnek tudott előadásában olvashatóból idézem egy részletét:

„Nincsen hát középút! Vagy ki kell irtani a nemességet, vagy véretekkel és örök súlyos szolgálattal kell a gőgös ellenségnél vezekelnetek . . . Nem gondoljátok, hogy én elkerülöm a bajt, ha ti veszedelembe kerültök. Igérem, hogy szabadságotok visszaszerzésében vezérek lesztek – s ha szándékunkat isten segíti – visszaszerzem azt; fáradságok közt, veszedelmekben bátor leszek és hűséges. S ha oltalmazótokul vezérré tesztek, a hatalmat javatokra használok és ellenségeink megtörésére” (Geréb László fordítása).

Különben ott volt ebben a háborúban mindenki, akinek neve Nándorfehérvár eleste kapcsán felmerült: Oláh Balázsé éppenúgy, mint Tomori Pálé vagy Zápolya Jánosé. Csak éppen a nép hiányzott 1521-ben, amely segíthette volna a vár megvédését. A kortársak mintha nem szívesen emlékeztek volna az 1514-ben történetekre, magyar nyelvű szöveg róla alig maradt fenn. Ráskai Lea, a Margit-legenda és a Cornides-codex másolója a Cornides-kódex másolása közben így jegyezte fel, mi történt: „Végeztetik szent Dorothea asszonynak élete szent Borlobás estin, szombaton, Úrnak születeti után ezerötszáztizennégy esztendőben. Ezen esztendőben lőn az kereszteshad, Magyarországnak örök emléközeti: kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlenségük miatt.” Apáti Ferenc énekét a Peer-kódexben 1526 után másolták, benne a kilencedik szakaszban a magát Sámsonnak „alejtáló” pórról esik szó, akivel kegyetlenül kell bánni, mert akkor „megalázza magát”.

1521-ben nyilván még nem merte a magyar nemesség hadba sorakoztatni jobbágyságait, de 1525-ben már a Török testvérek (Bálint és Imre) már majdnem 1500 jobbággal ostromoltatta meg Szabadka várát, hogy visszavegyék a Sulyok családtól. S történik ez a magánháború egy évvel a mohácsi csatavesztés előtt!

A Mohács előtti utolsó verses jajkiáltás *Geszti László éneke* 1525 júniusából a hatvani országgyűlés befolyásolására: a hatszakaszos vers összefogásra buzdít, és II. Lajos támogatására ösztönzi a magyar rendeket:

*Geszti László diák szerzé ez éneket,
Magyarország vala nagy fő szükségében,
az végek valának mind veszendőben,
ezerötszázhuszonöt esztendőben.*

Ezután a történetíróké a szó – ők azok, akik nyomozni kezdik, mi is történt valójában, hogy a szemük előtt omlott össze egy nemrég még virágzó ország, veszett el népe és királya, s jajszó hallatszott az ország minden zugából, a királyi Magyarországon éppen úgy, mint a frissen keletkezett erdélyi fejedelemségben, valamint a hódoltság területén, ahol mind kevesebb volt a magyar, s mind keservesebb volt az életük.

A töprengések sorát Zay Ferenc nyitja meg, aki Nándorfehérvár elestének okait vizsgálta, az ugyancsak a mohácsi csatából élve kikerült Brodarics István magát a mohácsi csata történetét írta meg, míg Bornemisza Tamás „budai polgár” Buda 1541-es török kézre kerüléséről készíti feljegyzését, amikor Szulimán csellel birtokába veszi Buda várát, és a magyar árnyékkirályt Erdélybe küldi vazallusának. Az írások megszületésének fő inspirátora, tudjuk, Verancsics Antal volt, akinek gyors karrierje az esztergomi érseki székiig vitte 1569-ben. Ő akarta megírni Magyarország XVI. századi történetét, s ő biztatott mindenkit, akiről feltételezte, hogy adatokkal, leírásokkal szolgálhat, vesse papírra, amit az ország történetéről tudott és tapasztalt. Egy kivétel van – Brodarics Istváné, az ő friss beszámolója a mohácsi csatavesztésről 1527-ben Zsigmond lengyel király kérésére készült, ki II. Lajos nagybátyja volt. Egy készülő, de végül csak részleteiben megmaradt mű az, amit szemügyre vehetünk, s alighanem elkészült egy nagyon is pontatlan kronológiája az 1504 és 1566 közötti több mint fél évszázad eseményeit sorra vevő *Memoria rerum*, más néven *Verancsics-évkönyv*, nagyjából tehát II. Lajos születésétől (az évkönyv adata különben pontatlan: II. Lajos nem 1504-ben, hanem 1506-ban született!) Szigetvár elestéig tartó időszakot ölelve fel. Ízelítőül idézzük a Mohács alá vonuló török sereg foglalásainak dátumait:

„Ez esztendőben Szulimán császár megszállá Péterváradját, kit tizenkét napra erővel megvive és tizenegy száz vitéz népet benne az ostromkoron mind levágata.

Azon császár nyócvanegy embert elbocsáta Péterváradjából, kik az ostromkoron megmaradtak vala, kik között ezek valának: Kamonczy Balás deák udvarbíró, Székely Demeter, hadnagy Lely András és Gallos hadnagy.

Hogy ennek híre elterüle, mind, az kik az várakat tartának vala az Duna mentében, megrettenvín a terektől, pusztán hagyák el az várokat.

Terek császár Dombóvárát, Cserépvárát, Bánmonostra várát mind megégetteté.

Terek császárnak megadák Újlak várát. Az benne valókat békességgel elbocsátatá.

Terek császár Attyát, Szattát, Borhót, Valkót, Erdődöt mind felégetteté . . .”

Nem tudott szinte senki az írástudók közül közömbös maradni a közelgő, majd a megjósolt romlás bekövetkezésének látványától és élményétől, szinte már bűvöletétől. Hogyisne, amikor például Pécsvárad Gábor ferences barát 1517-ben Ciprus szigetének partjairól is urának, Lindvai Bánffy Jánosnak küldött levelében arról számol be, hogyan háborúzott Szelim török szultán, Szulejmán apja, Palesztinában és Szíriában. Ezt írta: „Ezért, ó, Nagyságos Uram, keljete ti is hadba arról a vidékről a török ellen, soha erre kedvezőbb idők nem lesz, mint most. Isten segítsen benneteket!” Egy másik mondatában pedig közli, hogy a török hadseregben magyarok is vannak. Kitűnik azonban Pécsvárad Gábornak és zarándoktársának valójában Bánffy Jakab volt a patrónusa. Az a Bánffy Jakab, akinek sorsa Zay Ferencet is foglalkoztatta.

Az ország létét megingató első nagy csapás Nándorfehérvár várának eleste volt. Érthető tehát, hogy a kortársakat a vereség okai foglalkoztatták, s Zay Ferenc személyében fellép első oknyomozó leírója is a sorsdöntő eseménynek. Egészen a legutóbbi évekig Zay Ferenc írói munkássága vitatott volt. Szövege politikai célzatai alapján már a múlt században Habsburg-párti szerzőt tételeztek fel benne, hogy azután Szalay László, aki a Verancsics-hagyatékából a Belgrád elestéről szóló elbeszélést (*Az Lándorfehérvár elveszésének oka e vót és így esött*) 1857-ben kiadta, már felvetette, hogy Zay Ferencben kell a szerzőt tisztelnünk, amit Thallóczy Lajos Zay-életrajzában (*Csömöri Zay Ferencz. 1506–1570*) 1885-ben megerősített további bizonyítékokat hozva fel állítása mellett, többek között Zay kézírását ismerve fel a szövegen, helyesírásának azonosságát észlelte, és „esze járását” is felemlegette többek között. Kosáry Domokos a *Magyar külpolitika Mohács előtt* című könyvében (1978) vitatja Zay Ferenc szerzőségét, „gyenge színvonalú, konfúzus magyar kéziratnak” mondja, illetve azt állítja, hogy a „szöveg kissé túl primitívnek tűnik ahhoz, hogy mint általában feltételezik, Zay Ferenc írta volna”. Zay szövegének új kiadásában Szakály Ferenc elfogadva Horváth János véleményét, inkább a „történelemélmény tudatosításának”, tehát szépirodalmi alkotásnak tartja, nem pedig történelmi

kütfőnek a szövegben fellelhető pontatlanságok, torzítások, időrendi zavarok miatt.

Bizonyára elgondolkodtatók ezek a bíráló észrevételek, ha tudjuk, hogy Zay Ferenc is humanista volt a maga katona módján. Az ő birtokában volt Galeotto Marzio műve Mátyás királyról (*Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*), amelynek nyomán nyomtatásban megjelent, s Philipp Melanchtonnal levelezett, de maga nem vált egyik protestáns felekezet hívévé sem. Hogy a protestáns gondolkodásmód beszüremkedett Zay Ferenc világfelfogásába és világmagyarázatába, abban a szöveghelyben vélik felfedezni, amelyben Zay azokat a főurakat siratja, akik 1521-ben már nem éltek (Bakócz Tamás: Perényi Imre, a nádor; Ujlaki Lőrinc): „Kiknek halálát hinni való dolog, hogy nem egyébért akarta az Isten, hanem az gonosz népnek bintetésére, hogy ne lenne ki az végházak gondját viselni.” Kedvelte Mária királyné is, tehát Erasmus neve sem csenghetett idegenül a fülében, s általában is, ő még látta a szellemi élet fényeit Budán ragyogni. De nem maradhatott nyomtalan padovai időzése sem, ahol tanulmányait végezte. A kilencven kötetből álló könyvtára azonban aranyfedezete is, noha nem volt udvari ember olyan módon, mint kortársai közül többen. Zay Ferenc s nem is egymagában a harctereken találta magát, de Verancsics Antallal négy évig járta a szultán birodalmát, ahová a bécsi udvar követeiként utaztak, eljutva Angorába (a mai Ankarába), ahol a közben hozzájuk csatlakozott, Flandriából származó Ghislan de Busbecq, a régiségek iránt szenvedélyesen érdeklődő követtársuk másolja le Augustus császár pályafutásának maga írta összefoglalását, amelyet Rómában és a tartományok székvárosaiban feliratként kőbe vésette. Az Ankarában 1555-ben megtalált szöveg különben a legteljesebb változata mindmáig e feliratnak.

Ha az ankarai (latinul Ancyra) felfedezés a filológiát gyarapította, maga Zay Ferenc és Verancsics Antal utazása a Dunán Belgrádig a magyar irodalmat, hiszen a kutatás azt valószínűsíti, hogy mint Szakály Ferenc írja, vagy a követjárás idején, vagy Zayék hazatérte utáni időkben íródott a Nándorfehérvár elvesztéséről szóló traktátus, talán Szerémi György művének ismeretében is. Friss vélemény Bessenyei Ferencé, aki Zay Ferenc két történeti művének keletkezését az 1528–1538 közötti tíz évre teszi, aminek az mond ellent, hogy Verancsics Antal később kezdte gyűjteni tervezett történeti művéhez a forrásokat, s ahogy Szerémi Györgyöt, Zay Ferencet is ösztönözhette műve megírására.

Az bizonyos, hogy Zay Ferenc nevét két műve őrzi. Egy rövidebb, amelynek a címe *Az János király árultatásának nyilvánvaló és legelső kinyilatkozása azoktól, akik az dologba benne vótanak, így esett értenők, ki Magyarország romlásának fő oka lett és kezdése*, és egy terjedelmesebb, amelyet már a múlt században Szalay László adott ki. Ennek címe: *Az Lándorfejtúr elveszésének oka e vót, és így esött*. Mind a két szöveget Verancsics Antal hagyatéka őrizte meg.

A két mű eszmei együvé tartozása szinte kétségtelennek látszik, ha a *János király árultatása . . .* címűt Bánffy Jakab megmérgezésének történeteként olvassuk, s ilyen módon beleillik Zay Ferenc felfogásába, hogy azért következett be az ország pusztulása, amelynek nyitánya Nándorfehérvár török kézre kerülése volt, mert a jelentős magyar főurak akkor már nem éltek, s valójában nem volt olyan erős egyéniség, aki fel tudta volna tartóztatni erejével és bátorságával, nemkülönben bölcsességével az országra zúduló veszedelmet. Ha arra gondolunk, hogy Budán egy még gyermekkirály uralkodik, Belgrád parancsnoka pedig az ugyancsak fiatal, s nyilván tapasztalatlan Török Bálint 1521-ben.

Zay fő tétele, hogy Zápolya János, „János király”, „ki az időben csak erdélyi vajda vót”, szövetséget kötött a törökkel, amit a jeles Bánffy Jakab leleplez, s ezért meg kell halnia: Zápolya János megmérgezteti, hogy örökre elnémítsa. Zay Ferenc előadásában Bánffy Jakab és Bodó Ferenc egymás közötti vetélkedése áll a figyelem középpontjában, mert a ravasz Zápolya Bánffy Jakab volt szolgáját, Bodó Ferencet Bánffy Jakab mellé emelte, a „két katonát egymás bosszúságára” és Bánffy Jakab ellenében, „kit Bánffy Jakab nehéz néven es vett vót János vajdátul, hogy ellene, nem nízvin az ő szolgálatját, hozzája fogadta vóna és őtöle elszakasztotta vóna őtet és az ő szörével”. A Nikápoly alá vonuló Zápolya, ki a törökkel akart ott titokban egyezsége lépni, magával viszi az immár egymással ellenséges két vitézt is. Zay részletesen tárgyalja Bánffy Jakab és Bodó Ferenc vetélkedését: „Azonközbe az magyarok, kik Kisnikápoly alá mentek vót, magokat minden szerencsére vetvén, ki-ki mind akarván mutatni urának az ő szolgálatját, ki öklel vót, ki fejet veszen vót, ki rabot fog vót, ki megsebesedik vót a harcon . . . Főképpen kedig a két főember egymás bosszúságára ellenködvén, Bánffy Jakab és Bodó Ferenc vetik vót magokat. Bánffy Jakab azt akarván mutatni, hogy őnálánál senki jobb ott nincsen, és senki háta megett jobb legények nincsenek, mint az ő háta megett. Bodó Ferenc es kedig viszont akarván magát jelteni, új szolga lévén, hogy senki

ott őnálánál nagyobb embörséget ne mívelt legyen.” Zay Ferenc az epizódok elbeszélésében az igazán történetíró, és ezekben adja elő egyrészt Bodó Ferenc vitézkedését egy dombon álló hét török ellenében, akik vonakodtak vele harcba szállni. Itt egy szerb nyelvű mondat olvasható, amiből az tetszik ki, hogy Bodó István is, Zay Ferenc is tudott szerbül, a törökök pedig egyenesen szerb nemzetiségűek lehettek. „Kurvine ki die csekajte svi sedam, ja tyù kwam ityi” – azaz: „kurvák várjatok mind a heten, én megyek hozzátok”. A szövegkiadó, nyilván hibásan így adta vissza a szerb nyelvű mondatot: „és vérszomjasan a véretekre vagyok szomjas”. Holott a szituáció a mi tolmácsolásunkat igazolja, ti. Bodó István a hét török egyikét hívja párviadalra, de azok közül egyik sem mozdul, mire közékük vágtat, egyiküket a földre teperi kopjával, a többiek azonban támadásba mennek át, és Bodót akarják lerántani lováról, és csak Bodó négy „fő szolgája” menti ki a törökök keze közül a parancsnokukat, akinek különben arra sem volt ideje, hogy kirántsa szablyáját. Bánffy Jakab ugyancsak csatározik, több törököt megöl, egy rangosabbat pedig foglyul ejtett, és nagy sietséggel foglyával Zápolya János sátrához vágtatott, de amikor Zápolya szolgálai nem akarták a sátorba engedni, mert uruk éppen a török küldöttel tárgyal, Bánffy erőszakkal betör a sátorba, és áruláson éri Zápolyát: „nagy hertelen kitér a sátorbul”, amikor a vajda megdorgálja erőszakoskodásáért. Bánffy Jakab jellegzetes szólással kommentálja, amit a sátorban látott: „Phi, bestye, törökkel bagzó bestye, ím, amit értögetök vala és nem hiszöm vala, szömömmel látom immár.” Erőteljes a szójáték is, amit Bánffy Jakab ekkor használ: „Én azt hiszöm vala, hogy mi . . . törökre jöttünk, hát mi inkább törökhöz jöttünk vót.” Dühében megöli török rabját és elhatározza, „soha oly urat nem akar szolgálni, ki törökkel bagozzon”, Kisnikápoly alól katonáit Lendvára küldi, ő maga kevés kísérelével Budára megy, és Szatmári György esztergomi érsek szolgálataiba szegődik. Vesztére azonban Budán egy nap elhatározza, hogy barátait, a „vitézlő népet”, régi barátait, egykori ura, Zápolya János néhány szolgáját is megvendégeli: „Mondják, hogy bort csak igön keveset ittak, hanem mind malosát (azaz malváziát)”, miközben le akarja itatni barátait, ő ivott többet a kelleténél. Másnaposan indult reggel Budáról, és hazautaztában három nap múlva „halálra elnehezedik és megnémul”. Holttestét előbb Lendvára vitték, ott ravatalozták fel a templomban, majd Verőcére szállították, a Bánffyak temetkezési helyére. Kíséretében volt Bodó Ferenc is, nemrégén még riválisa Zápolya

udvarában. „Mondják, hogy soha nagyobb siralmat és kesergést szolgáló néptől urok után nem láttak, mint akkor az ő szolgálótól láttak.” Bánffy Jakab apoteózisa Zay Ferenc rövid traktátusának ez a része: síró, zokogó, magukat földhöz verő, hajukat szaggató szolganépek a koporsónál. Ezt így írja le Zay: „Kinek a koporsó földre minden hadakozó szerszámát, aranyas zászlóját, kopjáját, sisakját mind bokor tollával, pajzsát, szablyáját feje fölött felteszik és rakják.” Meggyilkolták – tartotta nyomban a közvélemény: „Mert ő maga es hogy megnehezedett vót, azt vallotta, hogy mérög miá kell meghalni, azt kedig az vajda akarattjából, mondják, esőt vóna, hogy az ő árultatását annál es inkább ki ne nyilatkoztatnája.”

Zay Ferenc irata Bánffy Jakab hőstetteinek előszámlálásával fejeződik be, azt bizonyítva, hogy Szerémség és a szerémségi magyarok bátor védelmezője volt. Nem árt megjegyezni, hogy Bánffy Jakab halálát Szerémi György Báthory Istvánnak, a nádornak tulajdonítja. Szerémi Nándorfehérvár eleste előttre helyezi.

De nincs egybehangzás Nándorfehérvár (illetve Lándorfejérvár) eles-tének okait illetően sem. Megoszlott a kortársak véleménye, s megoszlik az utókor oknyomozásának eredményeit magyarázók álláspontja is. A kortársak szinte egyértelműen az *árulás* tényét a legfontosabb okok között tartották számon. Ezt tette Szerémi György, s erről ír Zay Ferenc is, aki ha bűnösre kell mutatnia, egyértelműen Zápolya Jánosra mutat. Míg a vár végóráit élte, Zápolya János a hadaival Lippánál táborozott, de nem indult a török ellen, hiába kérelték, ne a gyűlölködés vezérelje, hanem „az ő hazájának és a körösztýénségnek veszedelmét” hárítsa el.

Az Lándorfejérvár elveszésének oka e vót, és így esőt Zay Ferenc legfontosabb s szinte egyedülálló munkája, melynek keletkezési idejéről megoszlanak a vélemények. Van aki az 1528–1538 közötti évtizedre teszi, mint Bessenyei Ferenc is, van aki az 1535 körüli éveket említi, mint Kovács István, de gondolhatunk későbbi időpontra is, így a szerző törökországi követjárásának idejére, illetve a hazatérte utáni esztendőök valamelyikére. Ezt sugallja Zay Ferenc életrajzírója, Thallóczy Lajos is, aki szerint Zayban útközben „feltámadnak a gyerekkori emlékek, ő a török hódítás történetéhez gyűjtött adatokat”. Hogy Belgrád eleste az emlékezetben már kifakult, amikor Zay Ferenc munkáján dolgozott, maga a munka is bizonyítja, mintha Mohács tragédiája mindazt, ami megelőzte, részleteiben már történelmi múlt volt, s Zay írás közben emlékezetére hagyatkozik elsősorban: ebből adódik, hogy Belgrád eles-

tét a hatvani országgyűlés határozataival hozta összefüggésbe, holott azt 1525 júniusának másik felében tartották, s így nem Belgrád elestével, hanem a mohácsi csatavesztéssel lehetett összefüggésbe hozni. Báthory Istvánt is itt fosztják meg nádorispáni méltóságától, és teszik helyébe Werbőczy Istvánt. „Ki még soha olyan dolog Magyarországra nem történt vót, hogy egyikről az nádorispánságot levonják, és az ő éltébe másnak adják . . .” – hangzik Zay Ferenc kommentárja. Az országgyűlés végül általános adó befizetésének kötelezettségét vezette be, de senki sem fizetett: „Kibe azután semmi nem lött vót, mert sem az ravás ki nem ment vót, sem az végvárok szöksége meg nem láttatott vót.” Az ország urai tobzódtak a pártoskodásban 1521-ben éppen úgy, mint majd öt évvel később, amelyről Burgio, a magyar királyhoz delegált pápai követ írja a pápai titkárnak, Sadoletónak: „De meg az emberek itt annyira gyűlölik egymást, hogy nyugodtan elmondhatom, az alatt a két év alatt, mióta itt vagyok Budán, igazi barátokat nem láttam a magyar király udvarában.” S ott van a „vajda”, Zápolya János, akit évtizedekkel később majd „öreg János királyként” emlegetnek, aki megakadályozza, hogy a király segítséget kapjon, „és ezönközbe a jó végház e miá nagy szörtelen maradt, mind nép miá, mind élés miá, főképpen kedig por miá és álgyú miá”.

Zay munkájának második fele terjedelemben szinte teljesen megegyezik az elsővel, és Nándorfehérvár ostromát és elestét mondja el, pontosan azt, amit állítólag Szolimán szultán Szófiából a magyar követtel Bélay Borbással üzent, nevezetesen hogy hadai útban vannak Magyarország felé. Az események gyors egymásután következnek: Piri pasa, a török had elővédjével 1521. július 4-én zárta körül Sabácot, és július 7-én már el is foglalta, úgy, hogy az életben maradt utolsó hatvan vitéz Logodi Simon és Torma András vezetésével a vár piacán küzdött mindhalálig, Zemlénben (Zimonyban) Szkoblithos Marko minden emberével együtt halt meg, s csak ekkor került a vár a török kezére. Most már nem volt akadály Nándorfehérvár körülzárására sem. A szultán augusztus elsején érkezett az ostromlókhoz, a vár pedig augusztus 29-én adta meg magát, a védőknek azzal a feltételével, hogy szabad elvonulást biztosít a török a számukra. Akkor már mindössze hetvenkét védő maradt a várban. S még ekkor is Oláh Balázs, a vár viabánja így beszél: „Ne, atyámfiai, vitézők, ha ekkédig tisztösségönkre míveltünk mindent, mast es e végezetit végezzök tisztösségönkre el! Nem jobb-e nekönk immár ett tisztösségönkre meghalnunk, hogynem szégyenönkre ott kinn

élnök, holott még a gyermek es ujjal mutasson bennök, és azt mondják: Amhol az árulók, akik a jó Fejérvárat török császárnak megadták. Nem minden ember érti az mi szökségönket, hogy így vagyunk. Nem azt fogják mondani, hogy szökség miá adtuk meg a várat, hanem az mi embörtelenségönk miá. Azért, atyámfiái, ne adjuk meg, hanem haljunk meg ett mindnyájan együtt meg.” Ekkor már árulója is van a várnak, Morgay János, aki a török üzeneteivel megy be a várba. Morgay János pálfordulása valójában fordulat volt a várvédők életében is, hiszen a szultán már visszavonulni akart, amikor Morgay elárulja, milyen gyöngé immár a vár védelme. Morgay biztatja a várvédőket megadásra, szabad elvonulást ígér nekik a szultán nevében. Amikor a harcokban megfáradt védők rákényszerítik Oláh Balázst, hogy fogadja el a szultán ígérését és adja fel a várat, s amikor ez megtörténik, hiába a szultáni menlevél: „Zemlyinön túl egy kis völgyen, nem messze a Dunához, mindnyájokat, a fírfiát Oláh Balázssal egyetömbbe mindegyig levágják, minden marhá-jokba és a gyermekökbe és az asszonynépekbe zsákmányt tevén.” A vár megvétele után a szultán és kísérete elvonult Nándorfehérvártól, az áruló Morgayt megjutalmazta, majd nyomát veszítette. Zay Ferencnek mintegy a végkövetkeztetése a vár elveszésével kapcsolatban így hangzik: „A jó végháznak melyen szörtelenség miá és hozjálátlanság miá és a köztök való gyűlölségből az magyar uraknak, gonosz tanácskozásából történt vót veszedelme.” Ekkor már nemcsak Szerémség taroltatott le, hanem messze az egész környék, ideértve például Bácskát is. A szakértő, de a lélektani hatások kiváltásában is ügyes katona írja le a várostromot, mértékkel bánva a részletekkel, s az irodalmilag is ismeretekkel és tehetséggel bíró írja a szónoklatok szövegeit, amelyek a kor hazafias irodalmának is gyöngyszemei lehetnének. Szövege nemcsak meggyőző, hanem megrázó is. Stílusa ha úgy adódik, pergő, ilyen kiemelkedő szöveghely Oláh Balázs vitája az áruló Morgay Jánossal, fordulatos dialógusokkal. Horváth János ellenben a hatvani országgyűlés leírását valósággal lenyűgözőnek mondja. Hogy jó író is volt, nem csupán bátor és eszes, vagyont szerző katona, álljon itt egy passzus, művének első mondata:

„Midőn László király látta vóna, hogy ő hadakozással és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatná, ő maga es nem arra való vóna, hogy hadakoznék, az magyar urak es kedig (kikkel ő semmit nem bírhat vala) nem az ország oltalmára viselnének gondot, hanem ki-ki mind ő maga hasznát keresné, és egymást gyűlölséggel és

háborúval kergetnék, és ez alatt a török naponkint hatalmaznék, és a végvárakba mind Bosznába s mind Horvátországba és Tótország végébe sokat elvett vóna, kiket a király csak költséggel sem tarthat vala az magabiratlanságtul, gondolta azt magába, hogy ő az törökkel frigyüt tegyen, és megbékélték vele.”

Belgrád elestének szinte természetes következménye volt a mohácsi vész, amelyben mintegy összegeződött a kor magyar történelmének minden negatív tünete. Az áldatlan társadalmi állapotok, politikai küzdelmek és emberi gyengeségek a csatavesztés után sem szűnnek meg, hanem a megoszlást tovább fokozzák: immár két királya is lesz az országnak, mely három részre szakadt. A mohácsi csata történetírója Brodarics István, aki az 1470-es évek legelején született Szlavóniában, és 1539-ben halt meg Vácott. Nyomban a csatavesztés után papírra vetette tapasztalatait, éppen ezért az emlékezés mozzanata teljességgel hiányzik előadásából, s a látott és tapasztalt események rögzítése áll előtérben, nemkülönben a tárgyilagosságra törekvő tájékoztatásé, hiszen az *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról* című, 1527-ben latin nyelven könyv alakban is megjelent művét II. Lajos nagybátyjának, Zsigmond lengyel királynak a kérésére írta szavahihetően, hiszen maga is részt vett a csatában, mint ahogyan egyik levelében írta, a „boldogtalan király és királyság boldogtalan kancellárja” 1526 tavaszától.

Mint annyian, kik ezekkel a Mohács körüli évtizedek eseményeivel foglalkoztak, délvidéki származású volt. *Igaz leírásában* . . . hűvös tárgyilagossággal beszél magáról, ott, ahol is az ország vezetőit mutatja be: „A kancellári tisztséget Brodarics István viselte, ki Felső-Pannóniának azon a részében született, amelyet most általában Szlavóniának neveznek: erre a tisztségre római követsége után (ti. 1525 után) bízták meg őt, melyből éppen akkor tért vissza, bár több volt benne a jó szándék, mint a tehetség.” S hozzátette: „Ő az egyébként, aki ezeket elmondja.”

Nem voltak illúziói az ország sorsát illetően a csata előtt sem. A VII. Kelemen pápához 1526. július 27-én keltezett levelében írta:

„Egyedül Isten vagy Isten akaratából bekövetkező véletlen mentheti meg ezt az országot a pusztulástól. Semmi más utat a megmenekülésünkhöz nem látok. Ha valamiben szolgálhatnék, szívvel-lélekkel megtenném, de mit gondol szentséged, mit tehetek, amikor a királynak nincsen semmije, a helyzet teljesen zavaros, az emberek gonoszok és széthúznak, az ellenség túlerőben van, és magam szegény vagyok . . .”

Ott van a mohácsi síkon is, vitézkedik a csatáéren, de megmenekül, mintha a sors neki szánta volna a feladatot: adjon *igaz hírt* a történekről. Leírását az ország földrajzi ismertetésével kezdte, egybekapcsolva azoknak a főuraknak, „köztisztviselőknak” a jellemzésével, akik az országot vezették. „Körülbelül ilyen volt Magyarország helyzete – írta –, mikor Lajos király hírül vette, hogy Szolimán összes szomszédaival több évre békét kötven, szárazon és vízen hadat indít ellene.” S megtehetette, mert Nándorfehérvár és Sabác már a kezén volt, és egészen Péterváradig terjedt hatalma. „Ezáltal annyira szabaddá vált az út az ellenség számára Magyarországra, hogy valahányszor a Száván átkelni és Magyarországra betörni akart, alig lehetett őt ebben megakadályozni.” Tomori Pál ugyan erőfeszítéseket tett a török hadaknak a Dunán való átkelése megakadályozására, de nem akadt, ki erőfeszítéseit támogatta volna. A király azonban elindult, és Tolnát jelölte ki a hadak gyülekezőhelyéül. 1526. július 23-án indult Budáról, és Tolnára menet Paksnál értesült július 27-én, hogy Pétervárad elesett. Mind nyilvánvalóbbá vált Brodarics István előadása nyomán, hogy a király serege lassan gyülekezik, hiszen Tolnán mindössze négyezer lovas várta, a főurak szemmel láthatóan szabotálták a harcba indulást, nem voltak hajlandók a Dráva vonalát sem védeni. Brodarics szó szerint idézi, amit II. Lajos a helyzet láttán mondott:

„Látom, hogy mindenki csak az én személyemben keres magának kibúvót és mentséget (szó szerint idézzük a király szavait). Személyesen jöttem el ebbe a nagy veszedelembé, azért, hogy az ország megmentésére és a ti jóléteketért a saját életemet a szerencse minden változásának kitegyem. Hogy tehát senki se találhasson az én személyemben mentséget a saját gyávaságára, s hogy engem semmivel se okozhassanak, a mindenható Isten segítségével holnap én magam személyesen fogok elmenni veletek oda, ahova mások nélkülüm menni nem akarnak.”

Hősi szónoklat volt ez a reménytelenség tudatában, akárcsak Oláh Balázsé Belgrád várában 1521-ben.

Azután eldöntötték, hogy Mohácsnál veszik fel a harcot a török sereggel, s az volt a magyar hadak vezetőinek alapvető dilemmája, akik lassan gyülekeztek, hogy egyáltalán harcba szálljanak-e vagy sem. A király el szerette volna odázni az ütközetet, ne tegyék ki magukat a nyilvánvaló vereségnek, inkább vonuljanak vissza, térjenek ki az előrenyomuló török hadak elől, mert tragikus lenne „egyetlen csatában pusztulnia el” a királynak és főurainak. Fatális módon azonban a ta-

nácsozók többsége a harc elfogadását akarta Tomori Pál, a fővezérré választott bácsi érsek tárgyilagos tájékoztatói ellenére is. Brodarics a katonák „végzetszerű lelkesedéséről” beszélt. A józanul gondolkodók kisebbségben maradtak. Brodarics István itt írja le Perényi Ferenc váradi püspöknek a mondását, amely tragikus felhangjaival a király tolnai beszédének a párja. Ezt írta Perényiről az *Igaz leírás* . . . szerzője: „Ő mintegy előre látva a jövődőt, az összes jelenlevők nagy csodálkozására azt mondta, hogy azt a napot, amelyen meg fognak ütközni, a Tomori Pál barát vezetése alatt a Krisztus vallásáért megölt 20 000 magyar vértanúnak kell szentelni . . . s az úgynevezett canonizatio végett a kancellárt (t. Brodaricsot), ha életben marad az ütközet után, Rómába kell küldeni.” Perényi Ferenc szomorú élce elhangzásának másnapján Drágfi János országbíró – a történetíró Fügedi Erik szerint – a király zászlótartójaként „ünnepélyesen lecsatoltatta sarkantyúit, hogy el ne tudjon menekülni”, megírta magyar nyelvű végrendeletét, és elindította haza vele a szolgáját. Azután 1526. augusztus 29-én elérkezett az ütközet napja. Brodarics részletesen leírja a magyar sereg hadrendbe állását, az egész napi kimerítő várakozást, hiszen a török sereg csak késő délután lendült támadásba, hogy azután másfél óra alatt eldőljön az ütközet kimenetele. A nagy zűrzavarban Brodarics szem elől veszi a királyt. „Egytől egyig mindenki futásban keresett tehát menedéket; futott, ki merre látott, jobbra azokon a helyeken át, amelyekben az imént győzelmet remélve jöttünk, s a tábor helyén keresztül, amelyet az ellenség annyira feldúlt és elpusztított, hogy csak romjai maradtak; szerteséjjel heverték azok holtteste, akik a táborban maradtak vissza.” Írásának a zárórészében a csatát követő borzalmakat beszéli el, hiszen „ez előtt talán sohasem hallott dolog is történt, hogy a csecsemőket a szerencsétlen asszonyok elevenen ásták a földbe, hogy sírásuk el ne árulja őket; anyáik elmenekültek, ők meg ott fulladtak meg a földben a levegőtől elzárva”. A király haláláról egy mondata van, de részletesebben beszéli el megtalálásának a körülményeit Sárffy Ferenc győri várparancsnok Brodarics Istvánnak írt, s 1526. december 14-én keltezett levelében. A fővezérnek, Tomori Pálnak levágott feje pedig a szultán sátra elé volt kitűzve.

Brodarics jól érezte, hogy nem a csatavesztés volt az igazán tragikus, hanem a belső viszály és pártoskodás, amely az „elhalt király helyébe új király választása” miatt tört ki. S valóban – az egyik királyjelölt, Zápolya János, a csata napján Szeged környékén táborozott az erdélyi

csapatokkal, majd 1526. november 10-én Székesfehérvárott az országgyűlés királlyá választja, másnap, november 11-én pedig meg is koronázzák. Majd fellép Habsburg Ferdinánd, az ellenkirály 1527 decemberében. Zápolya a törökkel lép szövetségre, a szultán pedig 1529-ben Bécs alatt táborozik. A két magyar király vetélkedése hozta meg, hogy három évvel Mohács után az ország három részre szakadjon. Ekkor szabadultak el valójában az ösztönök, és az történik, amit Ferdinánd magyar tanácsosai hangoztatnak: „Amíg az ország fel van osztva, felséged királyi tekintélyét és hatalmát nem gyakorolhatja. Mindenki, mihelyt ügyét kétesnek tartja vagy azon aggódik, hogy törvényes eljárás vagy büntetés fenyegeti – át fog menni az ellenséghez. A gonosztevők, akik már annyian vannak, hogy nincs is számuk, a büntetés elől tőlünk az ellenséghez, az ellenségtől pedig hozzánk fognak menekülni. Itt is, ott is büntettek szakadatlan sora következik, amivel folyton újabb okok adódnak majd az országban háborúhoz és belső zavarokra.” A Bécsbe hívott magyar tanácsnokok nyilatkozata 1533. március 22–29-e között tehát hű rajzát adja a valós helyzetnek.

Ennek a zűrzavaros éveknek is vannak történetírói – Zápolya Jánosé Mindszenti Gábor, Ferdinánd pártjái pedig Bornemisza Tamás budai polgár.

Mindszenti Gábor, akinek az újabb vizsgálódások személyét megkérdőjelezi, hiszen például Makkai László, e korszak történetírásának és emlékirat-irodalmának jó ismerője, Pesti Gáborban véli megjelölni, de a Mindszenti vezetéknevet elutasítja. Zápolya Jánoshoz feltétlenül hű ember írta meg ura halálának eseményeit. S kezd azzal, hogy Erdély két vajdája, Mayláth István és Balassa Imre Ferdinándhoz készülnek pártolni. A feltételesen Mindszentinek nevezett Gábor a kor szellemében gondolkodik, amikor elbeszéli, hogy a királyi pár (János király és Izabella királyné) misét hallgat a budai nagytemplomban. A királyné szülés előtt áll, ezért előbb megy ki a miséről, és a nép lelkes ovációi közepette megy vissza „Mátyás király palotájába”, de amikor a király indulna, csodás módon a gyertyák mind elalszanak: „anélkül, hogy valami szél fútt volna, vagy pedig valaki hozzá járult volna; ezt magam is láttam – nagy csuda dolgot . . . mű is nem kevéssé megháborodánk ez nagy csuda dolgon; hallám is vala hátam megett mondani: bizony vége nekünk”. A király a mise után a rebellis Mayláth István ellen készülődik, aki Fogaras várába vette be magát. Olvassuk idézetként János király szavait: „Bizony látja Isten lelkünket, hogy kívánnók, hogy mint keresz-

tény király szablya nélkül mehetnénk Erdélybe, de vajda uraimék szablyával várnak reánk, azért mű is üres oldallal neki nem indulhatnak; de kössétek tekegyelmeitek azon szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa uram ellen hajdon hadakoztunk, mert nem érdemel ennél többet Mayláth uram hitván feje.” Érzékletes szóval előadott krónikása Mindszenti Gábor Zápolya halálba vivő erdélyi útjának, anekdotákkal fűszerezve előadását, s a maga személyét is felléptetve nyomatékosítja, hogy „Gábor uramról a királyi pár gondoskodni fog, ha a király meghal, majd a királyné”. Az anekdoták közül említhető a gyűrűs epizód, amikor a király ujjáról lecsúszik „öreg arany gyűrűje”, s azt Fráter György veszi fel és adja vissza. Mire a király: „Drága ez a gyűrű münénkünk és országunknak, de ennél még drágább kinccsel bízzuk meg majd tekegyelmedet.” Elmondja azt az esetet is, hogy Geszthi Ferencet lova majdnem a Dunába ragadta, János király szerint azért, mert „Geszthi uramnak igaz sok az tüze”. S megőrzi Zápolya János véleményét az uraikat cserélgető nemesekről is: „Illyen volt ezelőtt is ez a pór nép; oda halik az, merre az szél fúv; ma jőjön török, és megsókolja kaftányát; holnap jőjön az magyar, annak hízelkedik; holnap után pedig jőjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén, hazáját ha kell, el is tagadja.” S nem ezek az egyetlen közvetlen idézetek, s mindegyik karakterisztikusabb, s életteli telibb, mint a pusztá beszámoló. A tordai gyűlés leírása például azért annyira érzékletes, amelyen bocsánatot osztogat hűtlenkedő főurainak. Jellemző mondata az is, hogy az „áru-láshoz hozzászoknak már nagyon”. Zápolya Tordáról Gyulafehérvárra megy, onnan Szászsebesre, ahol úgy gondolja, jobb a levegő. Eközben megszületik örököse, János Zsigmond, aki majd Erdély első fejedelme lesz. Valójában utódjának megszületése sem vidámítja, Budára menne meglátogatni az újszülöttet, de csak Mindszenti Gáborral üzen: ha meggyógyul, megy Budára ő is, de hozzáteszi: „Vagy halva Székesfehérvárra, az hol élve koronánk kaptuk.” Fráter György misét celebrál a király szobájában, de a gyertyák nehezen gyulladnak. Azután elnémult, s nyolc nap után, 1540. július 21-én meghalt. „Mű pedig – írta Mindszenti Gábor – még aznap az urak rendeléséből – jámbor szegény urunk többszöri ígéreti szerént – az levelekkel Budára indultunk, ez szomorú gyász hír megvitelére.”

Szépirodalmi ihletettséggel megírt rövid, érzékeny, már-már lírai traktátus ez a kis mű, s mutatja mind a magyar nyelv kifejező erejét, mind

a kor közállapotát, hiszen Zápolya János halálával tűnt el végképpen a királyi Magyarország.

A végszó természetesen Buda török kézre kerülése volt, melyről Bornemisza Tamás „budai polgár”, egyben karomi-karlócai születésű, mond el arról, hogyan veszett el végérvényesen százötven évre Buda vára.

Bornemisza Tamás ott kezdi elbeszélését, ahol Zápolya János Mind-szenti Gábor (szívesen nevezném Gábor deáknak) abbahagyta a történetmondást: János Zsigmond megszületésével, János király halálával Szászsebesen, s temetésével Székesfehérváron. Ferdinánd a váradi egyezmény alapján akarta a magyar királyságot birtokba venni, mert az egyezmény szerint Zápolya János halála után az rászáll. A Zápolya-párti magyar urak azonban megakadályozzák az egyezés realizálását, mert mint Bornemisza Tamás írta, az „ellenurak” békességet még nem akartak. Köztük volt Fráter György, Werbőczy István, Perényi Péter is. Sikerült nekik a Budát megszállni akaró Ferdinánd küldte és Rogendorf vezette hadseregtől a várat megvédeni. Bornemisza Tamás szerint Izabella királyné látta, hogy ezek az ellenálló magyar urak Budát török kézre akarják adni, ezért a török elleni párthoz csatlakozott. A budai polgárok támogatta akció kudarcot vallott, és amikor a szultán Buda alá ért, már nem volt az ostromlók közül senki a vár körül. A történelem iróniája, hogy éppen a mohácsi csata 15. évfordulóján kellett a magyar urak küldöttségének a szultán előtt tisztelegnie, s ez alatt a békés szándékot mutató, mint mondják, „városnézőbe” a várba behatoló janicsárok megszállták a várat. Török Bálintot a szultán Sztambulba szállíttatta, Izabella és kiskorú gyermeke, János Zsigmond pedig székhelyül Lippa várát kapta. A Zápolya-párti magyar urak a budai polgárok vagyonát rekvirálták el, hogy megajándékozzák a szultánt. Veszteség s nem kevés érte az esetet leíró Bornemisza Tamást is: „Isten a tanu benne, hogy házamra jüttek; aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mívet, selöm-morhát, aranyos atlacot, kit ajándokba vittének ki akkoron császárnak az én házambol, többet tizenegy ezer forintnél. Ezzel nem elégettenek, hanem feleségem, gyermekem császárnak adták rabságul. Kire az basa ellenfeleletet tött császár képében, császár akaratjával ezt mondá: hogy az török császárnak oly nagy erőme vagyon mast, hogy Budát fegyver nélkül vette meg, hogy mindennek megkigyelmezött; ez ma napon, ha tulajdon atyját elte volna meg, mindennek kegyelme vagyon. Így lött az én feleségem fejének, gyermekimnek kegyelme.”

Mintha a *Memoria rerum* bizonyos sugallatait követte volna a már-már lírikusnak számító, történetírói felkészültség nélküli történelmi művét, „levelét a magyarok országának pusztulásáról” 1545–1547 között író Szerémi György, hiszen ő az egyetlen a kiszemelt írók közül, aki nem egy epizód részletes előadásával törődik, hanem nagyobb időegységet ragad meg, és Mátyás uralkodásának dátumaival kezdi előadását és Székesfehérvár, valamint Esztergom elfoglalásával, s a szultán Nándorfehérvárra vonulásával zárja történelemmondását. Előszava nem hagy kétséget, nagyon is tudatában volt annak, hogy a pusztulás történetírója:

„Én, Szerémi György, Lajos király és János király káplánja, Budán laktam több mint húsz évig. Most pedig, ahogyan tőlem telik, egy levelet szándékozom írni a magyarok országának pusztulásáról. Légy tehát segítségemre kegyelmeddel, magasságos Isten, abban a szándékomban, hogy egy történetet írjak főképpen a magyarok főembereiről és főpapjairól. Mert ez az édes haza szült engem, miatta siránkozom éjjel-nappal, minthogy kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és a főemberek előtt, de meg a nemesek és nemtelenek között is. Mindaz, amit ezután alábbi írásomból Kegeységed megtud, engem is, már akkori jóslataimkor, csaknem a megőrülésbe kergetett.”

Vádbeszéd készült tehát a magyar történelemről szóló, „levélnek” nevezett műfajban, hiszen terjedelme szétfeszítette a legterjedelmesebb levélformát is. Ő egyszerre siratja szülőföldje és az ország pusztulását, és áruhással vádolja az országvesztőket.

Az 1480 utáni évek egyikében született Kamoncon, a mai Kamenicán, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1514-ig lehetett kamenicai illetőségű, miközben Nándorfehérvárra éppen úgy eljutott, mint a közeli Csergőre, a messzebb eső Szabadkára és a távolibb Gyulára, ahol a Corvin János fiának, majd feleségének temetésén több iskolás fiúval énekes volt. Láta az 1514-es parasztháború délvidéki eseményeit, hiszen Nagy Benedek paraszthatát a Nándorfehérváron és Sabácon állomásozó királyi seregek éppen a kamonci révnél futamították meg, s üldözve őket Perlakon (Perlezen) fogták el, majd Budára vitték, ahol, mint Szerémi György írja, „természetesen négy részre hasították”. 1521-ben, amikor Budán az ostromlott Nándorfehérvár felmentésére szervezkedtek, gondolkodás nélkül felszállt Báthory András bástyahajójára, de csak Erdődig jutnak el, mert közben a török elfoglalja a kulcsfontosságú várat. Szerémi György kétségbeesetten látta, hogyan hagyták a déli védelmi vonalat veszni a védelemmel megbízottak, mint írta, „Sze-

rém szigetet hajó és védelem nélkül”, miközben Zápolya János és Homonnai Ferenc Újlakon sétálgatva az újlaki birtokok megszerzésén törik a fejüket és arra szervezkednek. Amikor Tomori Pál bácsi érsek lesz, felcsillan reménye, hiszen az új érsek nyomban átvette Fekete Mihály kezéből Pétervárad parancsnokságát. Mohács árnyéka azonban elsötétíti a szemhatárt. Megírja hát szülőföldje elégiját: „Ezután jött a törökök császára hatszázezer emberrel Magyarországra, amikor az 1526. évet írták. Szerémsziget még ép volt, Szalánkemén városában még laktak, Karom város még tele volt, Szalánkeméntől egészen Budáig az egyes városok is; a Duna folyó mellett mindkét part népes. De a magyar mágnások semmit sem törődtek ezzel, s kitették veszedelemnek az annyira szépséges Magyarországot.” A király kíséretében ott van Mohácsnál is, ám nem az már, aki öt évvel azelőtt gondolkodás nélkül Nándorfehérvár falai alá indult. Most elhagyja Lajos királyt és visszatér Budára, mint akit nem érdekel, hogy azután mi következik. „Én pedig, hogy lelkemből megértettem és láttam a magyarok sok jogtalanságát és hűtlenségét, idejében visszatértem Budára.” Zápolya János kérdésére, hogy Lajos királlyal volt-e a háborúban, így felelt: „Vele voltam két hétig; láttam a főurak közt a nagy meghasonlást; visszatértem ismét Budára, s két társam a királyi felséggel a mai nap is ott van Mohács mezején.” Budán végignézi Mária királyné menekülését a csatavesztés hírére Pozsonyba, és úgy tartja, a maga igaza teljesedik be, amikor látja, hogyan rakják a királyi kincseket szekerekre a királyné emberei s futnak, mint a patkányok a süllyedő hajóról. Különben Mária királynéről elítélő a véleménye: „bordélyházzá tette a várat udvarhölgyeivel”.

1527-ben már Zápolya János káplánja, de János király szolgálatában mintha nem annak a Szerémi Györgynek az életét látnánk, akiről eddig beszéltünk: lába alól kicsúszott a talaj, hontalanná vált, s nehéz nyomon követni életútját a Buda–Nagyvárad–Czeszochowa jelölte nagy háromszögben. Fokozatosan veszíti el tekintélyét, János király udvarában mosolyt keltő a megjelenése, türelmét veszítve egymás után konfliktusokba keveredik. Olyan időket él, amikor „új rókaprémes subáját sem meri magára öltetni”, Kassán pedig szégyenfára akasztják koszorúját. Közben Jovan cárnak, a Fekete embernek a bizalmasa és kérvényeinek írója, tolmácsa, mert kamonci lévén tudott szerbül. Még egyszer megadatik neki, hogy János király kíséretében Lippától Becsén át Bodrogig, onnan pedig Pest–Újlakra (a mai Palánkára) menjen, és túl a Dunán meglássa legalább Újlakot, ha Kamoncra nem is vetheti szemét. Veran-

csics Antal környezetébe került, s mintegy megrendelésre írja meg „levelét” és adja a megrendelő Antal prépost (Verancsics Antal) kezébe. 1548-ban a bécsi egyetemre iratkozott, pótolni tudásban, minek megszerzését ifjúkorában elmulasztott.

Szerémi György emlékiratát elégedetlen, csalódott próféta-pap írta, aki arra készült, hogy hátat fordítson annak a világnak, amelyben évtizedeken át élt és különös egyénisége megkülönböztető jele volt. Élet-sorsa magyarázza művét és szerémisége a kulcs a szövegéhez, minthogy viszonyulásának materiális anyagát az objektív történelmi folyamatok és a maga szubjektív életélménye oly jellegzetes, csak művében tükröződő összhangja adja.

Az új korszakban nagyobb terjedelmű összefoglaló művek születnek, s a veszedelem téma műfaji tökélyre majd a XVII. században emelkedik Zrínyi Miklós eposzában, a *Szigeti veszedelemben*.

Mert a XVII. században is ott hangzott a jajszó, és valóban „országos volt a pusztulás”. A magyar vármegyék például 1603-ban imígyen panaszkodtak:

„A német hadak rablása és dúlása miatt lehetetlen ez országban maradnunk. Virágzó városaink, népes falvaink voltak. S most szemünket végigjártatjuk a Duna vidékén, vagy Felső-Magyarországon, kirabolt s földült községeken kívül mást nem látunk. S a nép, a mindenéből kifosztott nép az erdőkben bújdosik, nem a török – hanem felséged hadserege elől.”